

Сағамғы хакас проза

Сағамғы хакас проза – ол ирткен чүс чылының 80 чылларының ікінчі чардығынаң пасти пүүнгі күнге читіре пазылған тоғыстар. Пу чылларда өөнінде чоохтар, улуҕ чоохтар, очерктер, пазыл парғаннар.

Сағамғы прозада наа сарыхтыҕ хоос тоғыстар төрееннер. Оларның аразында саблыҕ кизилерденер пазылған *эссе-очерктер* (Каркей Нербышев «Көрчем, доктор» (2005), А. Е. Султрекков «Мыкайла» (2009), «Чиңіс өрінізі» (2014), ан.п.), *хайхастыҕ чоох* (Л. В. Костякова «Сымбыл сынның хыйғызы» (2010), *тархыннаңар очерктер* (О. Шулбаев «Ханға пурлуххан түлгү чылы» (2003), «Абек» (2013)), ан.п.

Пу чылларда пазылған хоос тоғыстарның темаларынаңар паза пазылған оңдайларынаңар чоохтаза, таныхтирҕа кирек, амғы авторлар тархынзар даа айланчалар, пүүнгі күнненер дее сағысха түсчелер, чон кибірлеріненер дее хынып пасчалар.

Олох туста хакас литературазында улуҕ пүдістіг проза произведениелері чарыхха сыхханнар. Оларның аразында *Андрей Андреевич Халларовтың, Дмитрий Иванович Чанковтың, Олег Петрович Шулбаевтің* хоос тоғыстарын адирҕа чарир. А.А. Халларов «*Чазыттыҕ чалаң*» роман пазып пастаан, че тооспаан.

1993–1994 чылларда «Хан тигір» альманахта Д. И. Чанковтың «*Палшим ам даа сыстапча*» улуҕ чооҕы сыххан. Аның хыныҕ полтазы, үгредігліг сағызы, пай тілі көп хығырыҕчыларның хайиин тартхан.

2005 чылда Д.И. Чанковтың хоос произведениелері, піріктіріліп, пір чыындыда сыҕарылғаннар. Ол адалған «*Торҕайах табызы*». Андаҕ полтыр «*Палшим ам даа сыстапча*» улуҕ чоохтың сын ады. Аның өөн темазы іченің омазына чарыдылған, олох туста анынаң палҕалыстыра чуртастың аймах сарилары хоосталчалар: пастаҕы көөленіс, чаа чоллары, чон кибірлері. Іченің омазы повестьті өгіре парча. Иң паарсастыҕ сөстернең ічезіне улуҕласты читіріп, өөн матыр позының хачанох иткен пырозын сыыраттарда искірче. Аннаң андар чоох изерістіре, иптг апарылча,

ХЫҒЫРЫҒЫНЫҢ алнында матырның чуртазы олған тузынаң сығара чаа тоозылған тусха теере иртче.

Улуғ чоохты тиксі көр килзе, аны кееркестіг произведение тіп санирға чарир. Анзы повестьтің өөн сағызынаң даа, тілінең дее палғалыстығ. ХЫҒЫРЫҒЫНЫ аптапча авторның чалахай көңні, төреен чирінеңер сағызы: *«О-о төреен чирім! Ыр көрбедім мин сині. Хайда даа чөрзем, хачан даа хараамда полказың, Хорлап ахчатхан суучаамның үнін исчеңмін, аалдағыларымның омаларын көрчеңмін. Андағ аарлығ, чағын полтыр кізінің төреен-өскен чирі. Ол уламох аарлығ полчаттыр, хачан син ырах чирде чөрчетсең ағаа хоза, чиріңзер айланары ікінчлестіг полчатса. Аннаңар пос чиріңзер айланғаны – ол улуғ часка, иңулуғ өрініс».*

Пос чонының аймах кибірлері улуғ чоохтың страницаларында ідөк чарых хоосталчалар. Чиит улусха чапсых полар иргі кибірлернең танызаны: үлүкүн тузындағы, от тоғызындағы, ан. пасх. Улуғ чоохтың өөн сағызы аныңхалғанчы чолларында чарыдылча:

«Улуғ көөленісті сынабаан, аны пілбеен кізі – хынысты читіре паалап полбас.

Иңдең чара чуртап, сидіктерні тобырбаан кізі – іңе читіре паарсап полбас.

Ада чир-суун арачылап, чуртазын даа айабин, чааласпаан кізі – Ада чир-суу ниме полчатханын пілбес тее, арса».

Мындағ тирең сағыстарнаң тоозылча *«Торғайах табызы»* улуғ чоох. Автор произвениезін пір туста чаачы, үгретчі паза чайаачы кізі чили пас салған. Аныңчуртас хоостыра төреен сағыстары төлдеңтөлге чуртир.

О.П. Шулбаевтің *«Ханға нурлуххан тұлғу чылы»* очеркі 2003 чылда сыххан. Аныңалнында ол кизекти «Хакас чирі» газетада чарых көрген. Пу произвениеде наа тема көдірілче. Ол пыро чох чарғылатханнарның үлүзі. Авторның сөстерінең, очерк чарыдылча *«Иреелестіг үлүске урунған аарлығ ағамның, Андрей Данилович Шулбаевтің (Албынахтың), чарых хумартхызына».* Очеркте отыс чылларда полған хорылыстаңар чоох парча. Ол киректер чир-суубыстың аймах орыннарында иртчелер, че өөнінде

Тлачх аалда, Таштыпта паза Искеркі заставада. Иди автор сынында полған нимелерденер, сынында чуртаан кізілерденер хоос істезіг апарча.

Он палазын азахха турғызар үчүн, хол ла күзінең пик хоныхха читкен Албынах, тик чирдең чон ыырчызы чіли пыроладып, 1938 чылда, тұлгү чылында, атысха чарғыладыбысхан. Аның матыр істеніс чолы постаң тузынаң сығара халғанчы күніне читіре чарыдылча. Аның палалары пабазының адына турыстығ өскеннер. О.П. Шулбаев ағазының, пабазының оларның харындастарының оңнығ киректерін, ах сағыстарын чонға читірге.

Очерктің өөніне пір кізінің чуртас чолы алылған даа полза, мында ол тустағы тиксі чонның үлүзі көзіділген. Аалдағы чонның хонии, аңчылар кибірлері, аймах кізілернің оңдайлары киртістіг паза хоос чарыдылчалар. Авторның тілі тирең сағыстығ, иптіг, пай. Чир-чайаанның омазы аалдағы істеніснен палғалыстыра хоосталча. Иргі паза диалект сөстері килістіре тuzаланылчалар.

Паза сағамғы хакас литературазы тиксі Россияның чоннарының литератураларыох чіли ікі тілнең тиліп одырча. Пістің писательлер удаа орыс паза хакас тілінең пасчалар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. -Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.